

ГОНЧАРСТВО С.КУЛЬЧИН ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Скляренко Н.В., канд. мистецтвознавства, доц. кафедри дизайну
Луцький державний технічний університет

Анотація. Автором розкриваються передумови становлення та особливості розвитку гончарства Кульчина у контексті формування народної кераміки Волинського Полісся кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: гончарство, Кульчин, Волинське Полісся, народний посуд, фабричний посуд, збут виробів.

Аннотация. Скляренко Н.В. Гончарство с. Кульчин Волынской области конца ХІХ - начала ХХ ст. Автором раскрываются условия становления и особенности развития гончарства Кульчина в контексте формирования народной керамики Волынского Полесья конца ХІХ – начала ХХ века.

Ключевые слова: гончарство, Кульчин, Волынное Полесье, народная посуда, фабричная посуда, продажа изделий.

The summary. Sklyarenko N.V. Pottery w.Kulchyn the Volynsk area of end ХІХ - the beginnings of ХХ item. The author opens features of development the Kulchyn pottery in a context of formation a national ceramics by Volyn Polissia of the end ХІХ – beginning ХХ centuries.

Key words: pottery, Kulchyn, Volyn Polissia, national utensils, factory utensils, sale

of products.

Постановка проблеми. Найвищий розквіт кераміки на Волинському Поліссі, як і на всій території України, спостерігався в другій половині XIX – на початку XX ст. Аналіз історично-політичних, соціально-економічних, культурно-естетичних чинників діяльності населення південної та північної частин Волинського Полісся після реформи 1861 р. засвідчив активізацію народних промислів, які на початку XIX ст. задовольняли виключно потреби домашнього побуту селян. Зміна влади 1920-1939 рр. (захоплення західних областей України Польщею), пов'язаний із цим занепад фабрично-заводського виробництва стали подальшим стимулом інтенсивного розвитку гончарства. Проте з кінця 1930-х років починається повільний занепад сільського гончарства, причинами якого стали активний розвиток промисловості, посилення залежності гончарів від скупників, зниження попиту на гончарські вироби. Постає проблема дослідження важливого етапу становлення гончарського мистецтва поліського краю, що зумовило визначення наступних етапів його розвитку, типології та художніх особливостей виробів у XX ст. (на прикладі значного гончарного центру – с.Кульчин Волинської області).

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконується в контексті кафедральної наукової теми “Українське стилутворення”.

Аналіз останніх досліджень та публікацій стосовно поставленої проблеми. З'ясування шляхів становлення гончарства Кульчина як одного з потужних осередків Волинського Полісся (поряд з Рокитою) виявилось надзвичайно складною проблемою, оскільки народні художні промисли регіону стали об'єктом дослідження в Україні лише на межі XVIII – XIX ст. [8, с.34]. Першоджерелом для їх осмислення слугували щорічні статистико-економічні звіти губернських земств і статистичних комітетів, які провадили обстеження кустарних промислів Царської Росії [10; 6]. У них явища культури і мистецтва народу подані через призму суто економічного підходу до ремесел і не відображають художньої сторони виробів, але разом з цим дозволяють проаналізувати тенденцію розвитку дрібнотоварного виробництва, економічні та соціальні проблеми життя населення. Позитивною стороною таких джерел є їх комплексний характер, а також чіткість і лаконічність інформації про ремесла, сільське господарство, торгівлю, промисловість.

У джерелах статистичного характеру не виділено окремо ні Кульчин, ні Рокиту, наводяться лише загальні дані по повітах, проте можна судити про соціально-економічні умови розвитку ремесла, в руслі якого формувалися і ці осередки. Питання економічних та етнографічних особливостей життя населення Волинської губернії, розвитку кустарного виробництва, зокрема гончарного промислу кінця XIX ст., порушували дослідники О.Братчиков [1], А.Забелін [4], М.Столпянський [13], Л.Крушинський [5].

На початку XX ст. Губернським Земством був представлений ґрунтовний аналіз гончарного ремесла у повітах і центрах Волинської губернії, зібрані

вичерпні дані про економіко-статистичні, а подекуди етнографічні особливості гончарства досліджуваної території [7, с.24]. Ці матеріали вперше поряд із іншими гончарськими центрами засвідчили значення Кульчина як важливого осередку північної частини Волинської губернії та дозволили прослідкувати фактори, що обумовили еволюцію традицій гончарного виробництва на Волинському Поліссі у XIX ст. Проте у краєзнавчих і етнографічних дослідженнях окресленого періоду відсутній опис художніх особливостей творів народного мистецтва, локальних відмінностей, технології виробництва тощо.

Важливе значення для розуміння процесів становлення гончарства Кульчина мають праці польських дослідників Я.Оринжини [15] та О.Прусевича [16]. У нечисленних працях О.Прусевич особливу увагу приділяв гончарському центру Кульчина Луцького повіту [16; 17]. Ці матеріали до сьогодні зберігають велику наукову цінність. Я.Оринжина підходить до розвідок О.Прусевича переважно з погляду етнографії, робить спробу систематизації матеріалів про гончарство Волині та Полісся.

Отже, критичний аналіз праць підтвердив недостатність наукової розробки обраної теми та виявив необхідність додаткового дослідження.

Мета та завдання роботи. Метою статті є виявлення історико-культурних і художніх особливостей гончарства Кульчина у контексті розвитку народної кераміки Волинського Полісся кінця XIX – початку XX ст.

У зв'язку з цим автором виділені наступні завдання:

- висвітлення історичних передумов становлення гончарного промислу у Кульчині у кінці XIX ст.;
- дослідження основних періодів активізації та занепаду кульчинського гончарства;
- розгляд особливостей гончарських виробів Кульчина окресленого періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ліквідація кріпаччини і встановлення капіталістичних відносин у середині XIX ст. спричинили істотні зміни в розвитку народних промислів і, зокрема, в гончарстві. Важливу роль на ринку цього часу відігравав скупник, в руках якого знаходилися майже всі торгові обороти у Волинській губернії [4, с.308]. Все це спричинило знецінення праці гончарів, призвело до загального зубожіння, до творчої деградації майстрів, до нівелювання народного селянського мистецтва. Як наслідок, у XIX ст. простий глиняний посуд щезає з обігу заможних класів, рідше зустрічається в міському побуті. І тим не менш гончарство не зникає, воно продовжує розвиватися в селянському середовищі на основі стійких віковичних народних традицій, і на початку XX ст. ще зберігає самобутні риси.

Розвиток сільського гончарства на Волинському Поліссі особливо активізувався після реформи 1861 р., що було викликано в першу чергу соціально-економічними і політичними причинами. На селі з становленням капіталістичних відносин посилювалося соціальне розшарування населення.

Підтримка царським урядом куркульства призвела до запровадження хутірської системи (Кульчин у цей час також не став винятком). Переселення на неродючі землі, переважно у ліси, відсутність можливості ведення сільського господарства змусили селян шукати інші шляхи заробітку, а саме, займатися народними ремеслами. За офіційними матеріалами початку ХХ ст. найбільш значними кустарними промислами було виготовлення гончарних виробів, посуду із дерева, возів, саней, кошиків, проте майже всі вироби місцевих кустарів не вирізнялися особливою якістю і носили характер виробництва, що задовольняло тільки потреби домашнього побуту селян [10, с.38; 12, с. 23-24].

Подальшим стимулом інтенсивного розвитку гончарного промислу став розрив економічних зв'язків між російськими та українськими землями у 1920-1939 рр. (захоплення західних областей України Польщею), що негативно вплинув на розвиток промисловості, спричинивши занепад фабрично-заводського виробництва, зокрема скляної, фарфоро-фаянсової та інших галузей, а, отже, призвів до відсутності металевого, скляного і фаянсового посуду. Натомість, така складна соціально-економічна ситуація забезпечила масовий характер гончарства і зумовила підвищення попиту на сільські гончарні вироби. На зміну домашньому виробництву прийшло дрібнотоварне, що характеризувалося уже виготовленням виробів на продаж. Дрібнотоварне гончарство наприкінці ХІХ – ХХ ст. існувало як виробництво з сімейною організацією праці та було спадковим ремеслом, що і стало визначальним у період кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У цей час значним осередком Волинського Полісся із власними мистецькими традиціями був Кульчин. Заохочення з боку польського уряду розвитку народних промислів, дозвіл гончарям без податків продавати вироби односельцям і вивозити в навколишні міста і села, забезпечили зростання кількості домашніх гончарських господарств. Так, у 1910 р. в Кульчині виявлено 35 гончарних верстатів [7, с.24], тоді як у 1920-30-х роках, за розвідками О.Прусевича, кількість їх збільшилася до 100 [15, s.46], що підтвердило наявність на кордоні Волинського Полісся і Волині потужного осередку гончарства. За твердженням кульчинських старожилів, на початку ХХ ст. всього дві сім'ї у селі не займалися гончарством, а в середині 1930-х рр. було 36 вправних гончарів, не рахуючи членів їх сімей, які завжди допомагали у роботі з глиною [2]. Необхідно наголосити, що зацікавленість польського уряду народним гончарством поступово зросла у 1930-х роках, коли стали помітними ознаки занепаду ремесел. У Соснині біля ревнів у 1931 році (за інф. гончара В.Ю.Ковальчука, 1929 р.н.) поляки влаштували виставку гончарних виробів, які розігрували в лотерею. А кошти пішли на будівництво школи у Кульчині.

Кульчин відіграв важливу роль і у постачанні гончарних виробів, які задовольняли потреби не лише сільських жителів, а й міського населення. У зв'язку з відсутністю фабричного посуду в Луцьку, Ковелі та інших

навколишніх містах потрібно відзначити помітне збільшення асортименту сільських гончарних виробів на усій території поліського регіону: окрім горщиків, гладішок, мисок, почали виготовляти тарілки, чайники, барильця та ін. Завдяки виділеним соціально-економічним факторам на початку ХХ ст. у деяких майстрів Кульчина асортимент розширився за рахунок введення форм, характерних для міського побуту, і становив 32 найменування [11].

Зберігаючи традиції гончарства ХVІ – ХVІІІ ст. кульчинці спеціалізувалися на виготовленні простого світлоглиняного і полив'яного посуду. Місцеві гончарі робили стрункі, видовжені гладішки для молока з плавними силуетами, горщики, миски, стінки яких назовні мають колінчастий злам, у великій кількості – ринки для тушкування картоплі, запікання м'яса і риби. Найбільші розміри мали кількавідерні макітри для тіста. Крім того тут виготовляли багато опуклобоких баньок з вузьким горлом для води та олії, високі слої для меду, варення і смальцю, двійнята і трійнята, друшляки тощо.

У 20-х роках ХХ ст. у цьому осередку ще неподільно панували “сиваки” – сивий посуд, у якому, як кажуть, “найкраще зсідала сметана”. У багатьох узагальнюючих працях про українське народне гончарство етнографи і мистецтвознавці другої половини ХХ ст. стверджують, що “для Волині характерна чорнолощена кераміка сірого, чорного, синьо-чорного кольорів, вироби “сиваки” [3, с.304-305; 14, с.55-57]. Дослідженнями автора доведено, що на відміну від загальноприйнятих тверджень, така характеристика стосується передусім димленої кераміки відомого осередку Рокити, а у сільському гончарстві Кульчина вже з 1930-х років запроваджується поливання світлоглиняного посуду. Одними з перших гончарів, які стали використовувати поливу в цей час, були Скорубські [9]. Поливали горщики “на жовто”, вазони “на зелено”, широко застосовували польські барвники до поливи, зокрема брайнштейн, який дозволяв отримувати коричневі та чорні відтінки.

Важливою ознакою періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. став постійний взаємообмін гончарними виробами у районах суміжного проживання волинян, поліщуків, білорусів. Наприклад, на базарі в Любешові Волинської області на початку – в середині ХХ ст. було гончарне начиння з Городна – це різний за асортиментом, не розписаний, лише частково полив'яний посуд. Але, виробляючи, по суті, найдешевші глиняні вироби, поліські гончарі жили дуже бідно. Скупники за безцінь часто наперед скуповували або вимінювали на зерно всю продукцію гончаря.

Найпоширенішою формою збуту був індивідуальний продаж виробів гончарями. Ринок збуту спочатку був вузьким – продукт безпосередньо переходив від виробника до споживача. З часом гончарні речі знаходили свого покупця у сусідніх містах, містечках і селах Волині, Полісся, Білорусі, Польщі та за їх межами. Так, майстри Кульчина забезпечували виробами не лише сучасні Луцький, Ківерцівський, Горохівський, Локачинський, Рожищанський, частково Ковельський райони Волинської області, а й граничні райони Волині

та Польщі.

Залишком давніх форм торгівлі, що збереглися у 1920-30-х роках, був продаж виробів не за гроші, а “насіпом”. Оскільки більшість гончарів не займалася землеробством, то їм доцільніше було одержувати за свої вироби сільськогосподарські продукти. У період 1919-1920 рр. на Волинському Поліссі був голод, у північних районах прояви його були набагато відчутніші, ніж на півдні території. Тому посуд на півночі Волинського Полісся (у Рокиті) обмінювали на продукти харчування – зерно, масло, сало. Якщо до 1939 року горщик у Кульчині можна було купити за 80-90 грошей, то у Рокиті посуд коштував дуже дешево, наприклад, миска – 30-40 грошей. Тому ремісники охоче продавати посуд “насіпом”, що виступало як своєрідна одиниця виміру; за простий горщик брали стільки зернових, овочів, скільки в ньому поміщалося, а за полив’яні виробы – удвічі більше.

Одночасно поліське народне гончарство знало й оптовий збуг глиняних виробів, що пов’язано із пануванням скупників. Вироби здавали на гурт до 1939 року. З продажем кераміки пов’язані місцеві особливості підрахунку гончарного посуду, що використовувалися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У 20-30-х роках усталилася система лічби виробів у зв’язку з їх реалізацією на ярмарках і ринках.

Одна із своєрідних систем підрахунку існувала в Кульчині. Вироби рахували на “штуки” та “сотні”. В залежності від величини і місткості посуду мав спеціальні назви (за інф. гончара В.Ю.Ковальчука, 1929 р.н.), які дозволяють прослідкувати особливості формотворення кульчинських виробів (табл. 1).

Виникнення систем підрахунку посуду свідчить про значні обсяги гончарного ремесла у Кульчині, чому сприяла близькість села до Луцька. Так, місцеві гончарі у 1937-1939 роках часто возили виробы до жида Янкеля в Луцьк. Скупники також наймали кульчинських жителів, які тримали коней, для торгівлі виробами (за інф. А.У.Степанюк, 1915 р.н.).

Народні системи лічби глиняного посуду проіснували до 30-х рр. ХХ ст. У зв’язку з наступним кооперуванням кустарів-гончарів у артіль, колгоспні бригади тощо відпала потреба в давніх системах лічби. На сьогодні їх пам’ятають лише найстаріші майстри в осередках.

Торгівля, засвідчуючи поширення гончарного промислу на Волинському Поліссі, дозволяла гончарям знайомитися із побутом і звичаями майстрів інших регіонів, аналізувати переваги і недоліки виготовлених речей, переосмислюючи їх в контексті місцевих традицій.

З огляду на інтенсивний розвиток гончарного промислу на Волинському Поліссі та розгалужену торгівлю виробами періоду другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. потрібно відзначити розквіт народної поліської кераміки. Але разом із розвитком промисловості, посиленням залежності майстрів від скупників з кінця 1930-х років починається повільний занепад гончарства. Сусідство великих міст, як наприклад, Луцьк для Кульчина, на

Таблиця 1

Народна система лічби посуду в с.Кульчин (гуртовий збут виробів)

Назва посуду	Назва для гуртової торгівлі	Місткість посуду	Розміри посуду		
			Висота	Діаметр вінець	Діаметр денця
Миска	Мисочка	0,5 л	5-7 см	12-14 см	5-6 см
	Півсередня	1-2 л	9,5-10 см	17,5-19 см	8,5-9 см
	Середня	3-4 л	11,5-12 см	22,5-29 см	12-14 см
Макігра	Макігерка	0,2-0,4 л	6 см	12 см	7 см
	Рубльова	0,4-1 л	9-11 см	17-21 см	9-10 см
	Півсередня	1,5-2 л	12-13 см	23-24 см	11-12 см
	Середня	3-4 л	15,5-16,5 см	27 см	12,5 см
	Клісньова	5-6 л	21-27 см	29-35 см	15 см
	Штукова	7-11 л	30-35 см	38-50 см	18-21 см
Горщик	Рубльовий	0,4-1л	9-12 см	9-11 см	7-8,5 см
	Півсередній	1,5-2 л	16-18 см	12,5-14 см	9-10,5 см
	Середній	3-4 л	21-22 см	14-16 см	11-11,5 см
	Клісньовий	5-6 л	25-30 см	25-28 см	13,5-15 см
	Півштуковий (штуковий)	7-8 л	32-40 см	29-33 см	15,5-17 см
Глечик (гладишка)	Півсередній	1,5-2 л	22-24 см	11-12 см	9-10 см
	Середній	3-4 л	25,5-28 см	13-14 см	11-12,5 см
	Клісньовий	5-6 л	29-30 см	15-16 см	13-15 см
Банька	Піврубльова	0,2-0,5 л	13,5-15 см	2,5-3,5 см	6-7 см
	Рубльова	До 1 л	16-20 см	3,5-4 см	7,5-8,5 см
	Півсередня	1,5-2 л	22,5-23,5 см	5-6 см	9,5-10,5 см
	Середня	3-4 л	27-28 см	6,5-8 см	10,5-11см
	Клісньова	5-6 л	28,5-33 см	7-9,5 см	12-13 см
Ринка	Півсередня	1,5-2 л	9,5-10,5 см	12-14 см	9,5-10 см
	Середня	3-4 л	13-16 см	12,5-18,5	11-12 см
Кухоль	Кухлик		6-6,5 см	8-9 см	4,5-5 см
	Півсередній		7,5-8 см	7,5-8 см	5,7-6,5 см
	Середній		10-13,5 см	11-14 см	7,5-12 см

початку ХХ ст. обернулося для сільського гончарства проблемою. З появою дешевих виробів з металу та кам'яної маси попит на гончарські вироби різко знизився. Лише посудини на молоко й воду і вазони, рівноцінних яким не могла створити промисловість, залишилися основним типом виробів.

Висновки. Дослідження мистецької спадщини Волинського Полісся, зокрема гончарства Кульчина, дозволило виділити важливий історичний етап становлення поліського гончарства – кінець ХІХ ст. – 1939 р. У цей час зафіксований найвищий розквіт народного мистецтва: розширення асортименту виробів, поява нових форм, характерних для міського побуту, вдосконалення декорування. Суто домашнє виготовлення гончарного начиння змінилося дрібнотоварним виробництвом. Відбулося розширення асортименту посуду за рахунок появи форм, характерних для міського побуту (чайники, тарілки тощо). Гончарі застосовували традиційні народні форми і набагато скромнішу орнаментику, ніж майстри ХVІІ – ХVІІІ ст., але й цими засобами створили вироби, які єднає передусім естетична виразність і функціональність. Окреслений період став підґрунтям та визначив особливості наступних етапів гончарного промислу на усій території Волинського Полісся.

Подальший напрямок дослідження. Робота являє матеріал для подальших досліджень гончарства Волинського Полісся, зокрема ще одного важливого центру північної частини – с.Рокити Старовижівського району Волинської області – з метою створення цілісної картини становлення та розвитку історико-культурних та мистецьких особливостей поліського гончарства.

Література:

1. Братчиков А. Матеріали для изследованія Волинской губерні въ статистическомъ, этнографическомъ, сельскохозяйственномъ и другихъ отношеніяхъ. – Житомиръ: Въ типографіи губернскаго управленія, 1868 (ДАЖО).
2. Гатальська Н. Кульчин – осередок гончарства на Волині // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історично-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 – 2002 рр. Збірник наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – С.213.
3. Горленко В. Гончарство // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн.1 / за ред. А.Пономарьова. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – С.304-325.
4. Забелинъ А. Военно-статистическое обозрєніе Волинской губерні. – Кієвъ: Типографія Штаба Кієвскаго военнаго Округа, 1887. – Ч.І. – 367 с.
5. Крушинский Л. Историческій очеркъ Волини // Труды Волинскаго Губернскаго Статистическаго Комитета на 1867 г. – Житомиръ: Въ типографіяхъ Шадова и Санкевича, 1867. – Вып. І. – С. 140-147.
6. Куртинъ Г. Волинская губернія // Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Кієвской, Подольской и Волинской губерніямъ / Подъ ред. А.И.Ярошевича. – Кієвъ: Ю.-З. Отделение Россійской Экспортной Палаты, 1912-1913. – С.91-96.
7. Кустарные и другіе промыслы въ Волинской губерніи по даннымъ поселеннаго обследованія 1910 года // Статистическій Ежегодникъ Волинскаго Губернскаго Земства на 1912 г. – Житомиръ: Электро-типографія “Работникъ”, Гоголевская 4,

1913. – С.1-30.
8. Лашук Ю.П. З історії вивчення художніх промислів Українського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1985. – №1. – С. 34-41.
 9. Майданець І. “Де виростав у чарах дідової глини...” // Молода Волинь. – 1993. – 5 березня. – С.5.
 10. Обзоръ Волинской губерніи за 1912 год. – Житомиръ: Волинская Губернская Типографія, 1913 (ДАВО).
 11. Орел Л. Гончарство Правобережного Полісся // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник / Науковий збірник за минулі літа / Упоряд. О.Пошивайла. – Київ-Опішне: Молодь-Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.34.
 12. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Волинскаго Губернатора за 1879 годъ. – Житомиръ, 1880. – 16 с. (ДАВО).
 13. Столпянский Н. Волинская губернія // Столпянский Н. Девять губерній Западно-Русскаго края въ топографическомъ, геогностическомъ, статистическомъ, экономическомъ, этнографическомъ и историческомъ отношеніяхъ. – С.-Петербургъ: Въ типографіи Гогенфельдена и Ко. Вас. Остр., Зл., № 44, 1866. – С.154-174 (з картою Волинської губернії).
 14. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. – Київ: Либідь, 1993. – 256 с.
 15. Oryznyna J. Przemysł Ludowy w województwach: Wileńskiem, Nowogródzkim, Poleskiem i Wołyńskiem. – Warszawa: Nakładem Reprezentacji towarzystw popierania przemysłu Ludowego, 1927.
 16. Prusiewicz A. Przemysł ludowy na Wołynie. – Warszawa, 1929.
 17. Prusiewicz A. Życie Gospodarcze. Przemysł ludowy w pow. Łuckiem // Ziemia Wołyńska. – 1928. – № 2. – S.8 (ДАВО).

Надійшла до редакції 23.04.2007